

DE GEEST UIT DE FLES

GER GROOT

De geest

Hoe de moderne mens

Met illustraties uit de geschiedenis
van de beeldende kunst, architectuur,
muziek, opera, toneel en film

uit de fles

werd wie hij is

De uitgever heeft rechthebbenden voor zover bekend en nodig verzocht om toestemming voor publicatie. Wie desondanks meent rechten te kunnen doen gelden betreffende beelden en teksten in dit boek, wordt verzocht contact op te nemen met de uitgever.

Derde druk, 2017
Copyright © Ger Groot, 2017
Vormgeving omslag en binnenwerk: Marc Suvaal
Nederlandse rechten: Lemniscaat b.v., Rotterdam, 2017
ISBN 978 90 477 0943 5
NUR 730

In samenwerking met Home Academy, hoorcolleges voor thuis en onderweg, www.home-academy.nl

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
Druk- en bindwerk: Graphius, Gent, B
Dit boek is gedrukt op milieuvriendelijk, chloorvrij gebleekt en verouderingsbestendig papier en geproduceerd in de Benelux waardoor onnodig en milieuverontreinigend transport is vermeden.

Lemniscaat is een uitgeverij van kwaliteitsboeken op het gebied van filosofie, mens en maatschappij, kunst, psychologie, opvoeding en literaire non-fictie. U kunt zich kosteloos aanmelden voor onze digitale nieuwsbrief – met speciale aanbiedingen – via www.lemniscaat.nl.

www.degeestuitdefles.com

Beeld- en geluidsfragmenten

 www.degeestuitdefles.com

In dit boek wordt veelvuldig verwezen naar fragmenten uit muziekstukken, films, opera's, toneelstukken, documentaires, interviews, enzovoort. Die fragmenten zijn te bekijken en beluisteren via de site www.degeestuitdefles.com.

Internet vormt een nogal levendige omgeving waarin sites komen en gaan. Het is mogelijk dat een filmfragment of muziekstuk plotseling van de betreffende plek op het net verdwijnt. Via de site zullen waar nodig alternatieven worden geboden voor sites die verdwenen zijn. Ook aanvullend materiaal dat na het verschijnen van dit boek beschikbaar is gekomen, zal daar te vinden zijn.

LETTRE PREMIERE,

A Monsieur

DES CARTES.

MONSIEUR,

J'avois esté bien aise de vous voir à Paris cet esté dernier, pour ce que je pensois que vous y estiez venu à dessein de vous y arrêter, & qu'y ayant plus de commodité qu'en aucun autre lieu pour faire les expériences, dont vous avez tesmoigné avoir besoin affin d'achever les traittez que vous avez promis au public, vous ne manqueriez pas de tenir vostre promesse, & que nous les verrions bien tost imprimez. Mais vous m'avez entièrement esté cette joye, lors que vous estes retourné en Hollande: & je ne puis m'abstenir icy de vous dire, que je suis encore fasché contre vous, de ce que vous n'avez pas voulu avant vostre départ me laisser voir le traité des

Inhoud

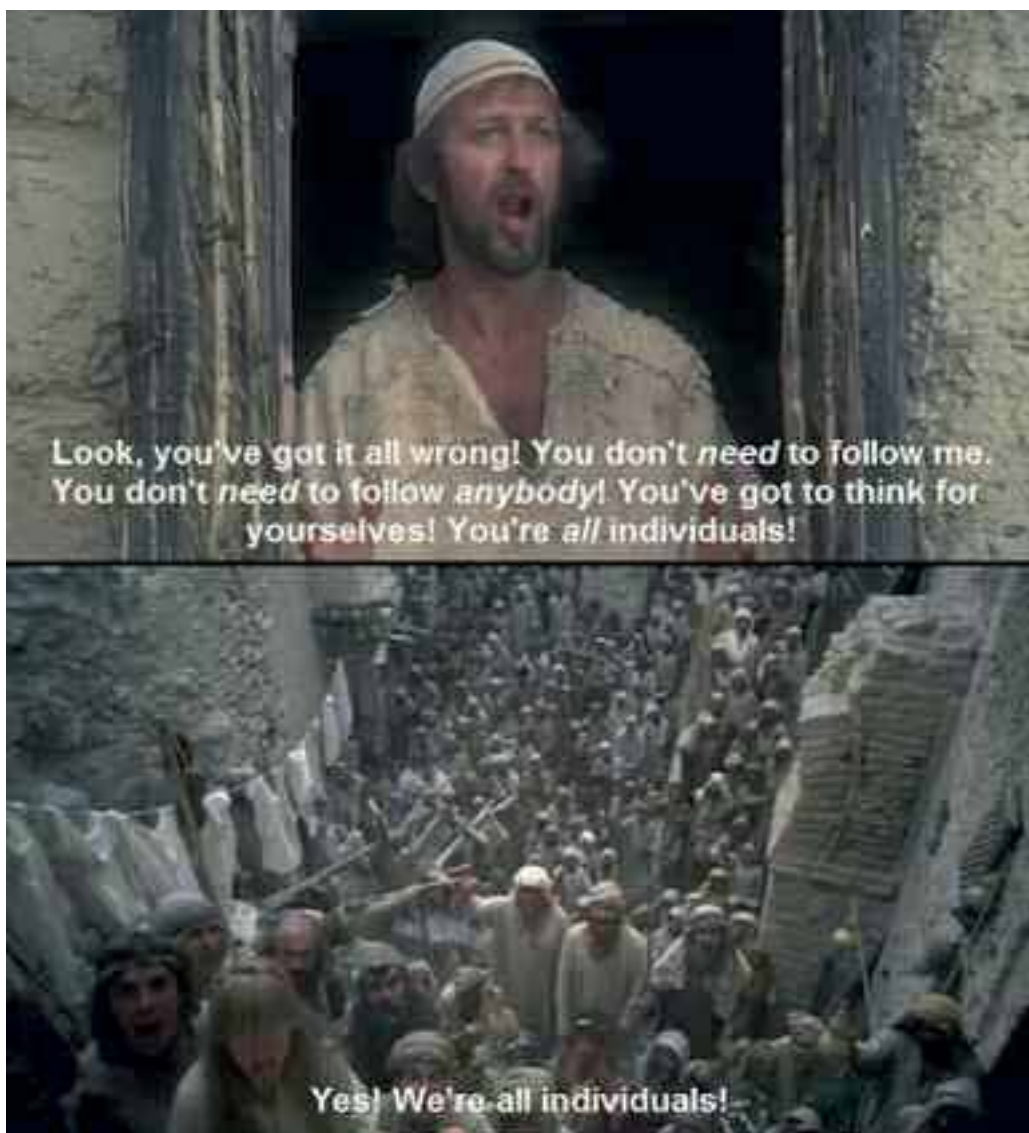
- INLEIDING De grillige geschiedenis van de moderne mens** *Descartes, Rousseau, Nietzsche, Lefort, Hegel, Teilhard, Heidegger, Foucault* 11
- Een zintuiglijke historie 12
- Dood van God, dood van de vorst 14
- Geen ankerpunt 18
- De sterfelijke 'God-mens' 22
- 1 Zekerheid weggeslagen – en herwonnen** *Clemens non Papa, Descartes, Anselmus* 27
- Scepsis 30
- Cogito ergo sum* 31
- Descartes' God 35
- 2 De mens een subject** *Descartes, William Harvey, Fritz Kahn* 39
- Onguur 41
- Een stuurman op zijn vaartuig 45
- 3 Een ingewikkelde machine** *Spinoza, Mozart, Lamettrie, Ryle* 51
- De eeuw van de ontmaskering 53
- Lamettrie: de geest is een functie 58
- 4 Monsters en de vrije wil** *Mary Shelley, E.T.A. Hoffmann, Turing, Kant* 65
- Eén soort spul 68
- Wat kan ik weten? 70
- Waarneming en televisie 74
- 5 Miniaturen en de gulden regel** *Kant, Pamuk* 79
- Hoe ik wil wat ik wil 84
- Gulden regel 87
- 6 Tweeslachtigheid** *Kant, Augustinus, Rousseau* 93
- Een gemengde zegen 94
- De mens is goed 97
- Country girl* 100
- 7 Republicanisme en universalisme** *Rousseau, Kant* 107
- Mensenrechten 111
- Meeste stemmen 114
- Burger zonder eigenschappen 116
- 8 Het volk en zijn eigenheid** *Leibniz, Herder, Walter Scott* 121
- Het volkse 123
- Beleefdheid 127
- Ivanhoe 130
- 9 Verstrooiing** *Madame de Staël, Luther* 135
- Inwendigheid 137
- Piet Hein, Amsterdam en Zuiderzee 140
- Grimmige consequenties 142
- 10 Geschiedenis en de woestheid van de wereld** *Hegel, Schopenhauer* 147
- Hegels Geest 149
- Natuurlijke historie 150
- Hooggebergte 153
- De chaos van de wereld 158
- 11 De mens een kunstenaar** *Schiller* 165
- Ode an die Freude* 166
- Esthetische opvoeding 167
- Creatieve mensen en mansarden 171

- 12 **De dood van God** *Nietzsche, Wagner* 177
 Wagner 179
 Dionysisch, apollinisch 182
 De dolle mens 186
- 13 **O mens! Geef acht!** *Nietzsche, Bataille, Marsman* 191
 Wil tot macht 193
 Decadentie 195
 Dionysisch pessimisme 198
 Echo's in de kunst 200
- 14 **Een absurde paradox** *Kierkegaard, Camus* 207
 Existentie 210
 Don Juan 212
 Jouw lied 216
- 15 **Het onbewuste** *Jean Paul, Nietzsche, Freud* 221
 Tafelzilver 222
 Melkwegen en woesternij 224
A talking cure 226
- 16 **Vrijheid** *Proust, Bergson, Husserl, Sartre, Beauvoir* 231
 Fenomenologie 233
 Een mondain bewustzijn 235
 Hufters 237
 Veroordeeld 240
- 17 **De hinderlijke ander** *Sartre* 247
 De hel 249
One night stand 254
- 18 **Toegang tot het zijn** *Heidegger, Husserl, Arendt* 259
 Ter-hand 261
 Vastbesloten 264
 Ommekeer 267
- 19 **Humanisme in debat** *Heidegger, Sartre, Gadamer* 271
 Waarheid 277
 Op dichterlijke wijze 279
- 20 **Structuur** *Lévi-Strauss, Saussure, Lacan* 283
 Menswetenschappen 284
 Kaartspel 286
 Algemene linguïstiek 290
 Mode en het onbewuste 293
- 21 **Hofdames** *Foucault* 297
 Woorden en dingen 298
 Velázquez 299
 Dubbelblik 303
 Een nieuw subject 306
- 22 **Het schrift** *Derrida* 309
 Grammatologie 311
 Vervreemding 313
 Trauma 317
 Paraplu 318
- 23 **Belofte en gelaat** *Ricoeur, Proust, Levinas* 323
 Te haastig 325
 Ruimtevaart 328
 Erfenis 330
- BESLUIT **Tegenstrijdig – en onvoorzien** 335
 Kakofonie 335
 Denkende machine 336
 Tvenaarsleerling 337
 Onuitwisselbaar 340
 Antropoceen 342
 Ecosystemen 344
 2001 345
- DANKWOORD 348
 GEBRUIKTE LITERATUUR 349
 REGISTER 355

NIETZSCHE

📺 In de film *Life of Brian* uit 1979 parodieert het team van Monty Python op briljante manier de moderne opvatting dat alle mensen allemaal verschillend zijn en voor zichzelf moeten denken.

De grillige geschiedenis van de moderne mens

Descartes, Rousseau, Nietzsche, Lefort, Hegel, Teilhard, Heidegger, Foucault

Wat voor wezen is het zoogdier dat op twee achterpoten loopt, zich ervan bewust is dat hij denkt, materiële hulpmiddelen gebruikt en zijn omgeving naar zijn hand zet volgens denkbeelden die hij eerder ontwikkeld heeft? Wat moeten wij denken van het wezen dat biologisch omschreven wordt als *homo sapiens*? Dat is misschien de belangrijkste, of in ieder geval de eerste vraag die de filosofie zich stellen moet. Tenslotte begint elk denken bij zichzelf, of beter gezegd: bij het wezen dát denkt. Dat lijkt vanzelfsprekend – maar is het dat ook?

In dit boek zullen we zien dat daar nogal wat vraagtekens bij te plaatsen zijn. En meer nog: dat dit geldt voor heel veel van de denkbeelden die wij over onszelf koesteren. Wij, mensen van vandaag, beschouwen onszelf als individuen, lang voordat we onszelf als lid van natuurlijke gemeenschappen zien. We zijn dragers van onvervreembare rechten en willen ons eigen levenslot bestemmen. We zijn rationele wezens, maar vinden onze authenticiteit misschien nog wel meer in onze emoties en ambities.

We beschouwen onszelf als onderling gelijke of minstens gelijkwaardige wezens, maar juist in onze uniciteit vinden we onze

Portret van een man, waarschijnlijk John Cartwright, getekend door Johann Heinrich Füssli, daterend uit ca. 1779, de tijd van de vroege Romantiek.

eigenlijke waarde terug. We hebben onszelf leren zien als een door de evolutie van het leven voortgebrachte diersoort, maar meer nog dan door alles wat de wetenschappen daarover te vertellen hebben, laten we ons leven bepalen door wat dat voor ons betekent en hoe wij de wereld ervaren. De *life sciences* hebben ontdekt dat we ingewikkelde machines zijn, maar we vergeten dat terstond weer wanneer we ons op crisismomenten van het leven afvragen wat we *zelf* zijn en wat in het leven dat we leiden onze bestemming is.

Al die ideeën hebben – net als hun onderlinge tegenspraken – een veel grilliger geschiedenis en zijn vaak van veel recenter datum dan we vaak denken. In dit boek zal ik het spoor van die ideeën in hun ontwikkelingshistorie proberen na te gaan. Of beter gezegd: ik ga het verhaal vertellen van de langzame ontwikkeling van ons eigen zelfbeeld tot dat wat we nu zijn – of menen te zijn. Dat is een lang verhaal, dat begint in de diepte der tijden. Maar hier zullen we ons concentreren op de laatste vier eeuwen: de periode die gewoonlijk de moderniteit genoemd wordt.

In veel opzichten kwam in die eeuwen de geest uit de fles. Plots kwam het denken in een stroomversnelling die het aanzien van de aarde veranderde. Ongemerkt veranderde daardoor ook de gestalte van de mens. Veel van wat in hem sluimerde kwam aan de oppervlakte, soms met grote kracht. Hij ontdekte dat hij een individu was, misschien wel voordat hij zichzelf als een sociaal wezen kon zien. In ongekende mate leerde hij de wereld naar zijn hand te zetten en ten slotte kon hij zichzelf bijna een god gaan wanen.

Natuurlijk kan ook de moderniteit niet zijn wat ze is zonder datgene wat daaraan voorafging. Daarom zullen we af en toe terugrijpen op vroegere tijden en ontwikkelingen. Ook in de Middeleeuwen gebeurde al veel wat voor ons beslissend is gebleken, om nog maar te zwijgen van de revolutionaire doorbraak van het christendom in het begin van de jaartelling. Wat zich toen onderhuids aankondigde, kon zich in veel opzichten pas echt verwerkelijken vanaf de hervormingsbeweging van de zestiende eeuw. Tot op de dag van vandaag proberen we nog altijd in het reine te komen met de gevolgen daarvan.

EEN ZINTUIGLIJKE HISTORIE

In *De geest uit de fles* wil ik laten zien en horen hoe wij, zelfbewuste én onzekere mensen aan het begin van de eenentwintigste eeuw, zijn geworden wie we zijn. Sinds met René Descartes de radicale twijfel zijn intrede heeft gedaan, ontrollen filosofie en wetenschap zich als één lange worsteling met de erfenis van de religie. Van die worsteling kun je de sporen terugvinden in de hele cultuur. In muziek is ze te horen, in beeldende kunst te zien, in de architectuur te bewonen, in de tuinaanleg te doorwandelen. Het filosofische verhaal dat dit boek vertelt, ligt ingebed in een veelheid van beelden en klanken die hun wijsgerige boodschap prijsgeven wanneer je er scherp genoeg naar kijkt. Filosofie is niet ‘van de wereld’, zoals we soms zeggen over mensen die niet alles meer helemaal op een rijtje hebben, maar juist ‘van de wereld’, als een alles doortrekkend verhaal dat bij uitstek ‘mondain’ of ‘gemoncialiseerd’ is.

In de studiecellen van de universiteit of internationale vakpublicaties – hoe interessant die ook mogen zijn – voelt de filosofie zich maar benauwd wanneer haar nooit enige buitenlucht wordt gegund. Haar geschiedenis is bij uitstek ook een *zintuiglijke* historie. Want filosofie gaat altijd over de wereld en de werkelijkheid. Ze heeft altijd een boodschap – aan haar eigen tijd, en over de tijd heen ook aan mensen uit heel andere perioden. Hoe technisch en abstract ze soms ook kan zijn, het is haar altijd om iets concreets te doen. Om iets wat mensen uit hun slaap houdt of ooit gehouden heeft. Iets wat de meest intieme levenservaring raakt, of juist de breedst mogelijke inrichting van de maatschappij en de staat waarin mensen moeten leven.

Doods wordt filosofie pas wanneer ze zich daarvan niet meer bewust is of moed-

HOLISTISCHE ARCHITECTUUR In de afgelopen jaren heeft de bankensector zich niet geliefd gemaakt. Ze wordt verantwoordelijk gehouden voor hebzucht, kapitaalvlucht en de grootste financiële crisis sinds de jaren twintig van de vorige eeuw. Toch kwam bij sommige banken al decennia geleden een tegenbeweging op gang, die een grotere nadruk wilde leggen op de menselijke maat en de noodzaak van een 'holistischer' visie op de werkelijkheid. Sommige banken brachten dat tot uitdrukking in de architectuur van hun gebouwen. Het in 1987 geopende hoofdkantoor van de NMB-bank werd gebouwd in een organische stijl die haar inspiratie vond in de antroposofie. Vijftien jaar later opende de ING-bank een glazen hoofdkantoor, bijgenaamd 'de schoen' of 'het strijkijzer', op basis van ecologische principes. Door de toepassing van een 'dubbele huid' en speciale apparatuur is het gebouw energiezuinig.

willing het gesprek vermijdt met mensen op straat, in huiselijke kring of op het werk. Wanneer ze zichzelf niet meer herkent in een lied van Frank Sinatra of een mechanisch poppenspel uit de achttiende eeuw. Daarom is dit niet alleen een leesboek, maar ook een kijk- en luisterboek met een bijbehorende site waarop de meest uiteenlopende beeld- en geluidsfragmenten te vinden zijn.

Wie goed kijkt en luistert, kan in de architectuur van de Amsterdamse School, de schilderkunst van Caspar David Friedrich, de opera's van Wagner of een lied van Ramses Shaffy de filosofie van hun tijd waarnemen. Je ziet en hoort Kant en Schiller, Nietzsche en Sartre door de kunstwerken heen. Filosofie is overal, in alle hoeken van de samenleving – niet alleen in de kunsten, maar ook in reclameboodschappen, in pornografie en zelfs in de graffiti op straat. Zij duikt op in stegen en op schuttingen, waarop volgens Boudewijn de

 Boudewijn de Groot zingt *Het geluid van stilte*, naar *The Sound of Silence* van Simon en Garfunkel.

Groot 'de woorden van profeten' staan die voorbijgangers de pas doen inhouden.

Neem de anonieme muurschildering die op het omslag van dit boek te zien is. Wie is die duistere man die van achter het elektriciteitskastje tevoorschijn lijkt te komen, terwijl hij een vuurrode paraplu omhooghoudt? Een schaduwbeeld van een bestaan-

Muurschildering in de Rue du Chat qui Pêche, de smalste steeg van Parijs. © Foto Raluca Csernaton

de man, vastgelegd door een straatartiest? Of een variatie op de surrealistische 'bolhoedman' van Magritte, als herinnering aan de oude wijsheid dat de werkelijkheid maar schijn is? En wat doet die kat daar? Zit hij bij zijn hengel te wachten, precies onder de paraplu, totdat hij eindelijk beet heeft? Waar vist hij dan op? Die kat is een knipoog naar het straatnaambordje, maar de betekenis van het totale beeld blijft in het ongewisse.

De paraplu doet denken aan een losse

notitie uit de nagelaten geschriften van Friedrich Nietzsche: 'Ik heb mijn paraplu vergeten.' Dat was een korte krabbel zonder context, waarvan we tegelijk wel en niet weten wat Nietzsche ermee bedoeld kan hebben. Jacques Derrida heeft daar een intrigerende beschouwing aan gewijd, waarop ik in hoofdstuk 22 zal terugkomen.

DOOD VAN GOD, DOOD VAN DE VORST

Wat is de mens? Dat is de kernvraag van het vakgebied dat 'wijsgerige antropologie' genoemd wordt: de filosofische discipline waarin de mens tot klaarheid probeert te komen omtrent zijn eigen essentie.

Dat is een andere vraag dan die welke de wetenschappen over hem stellen. De filosofie vraagt niet hoe het lichaam werkt, hoe het brein functioneert of hoe de waarnemingsorganen hun prikkels doorgeven aan de hersenen. Ze neemt van dat alles wel kennis, maar stelt vervolgens de vraag wat dat betekent voor de manier waarop de mens zichzelf in zijn wereld ervaart. Hij kan zichzelf zien als een machine – en zoals we in dit boek zullen zien, is dat ook wijsgerig in de geschiedenis wel verdedigd. Maar hij kan zichzelf ook zien, als een geest waarvan de materie een verlengstuk is. Hij kan zich, naar het model van de computer, beschouwen als een informatieverwerkend systeem, of als een ziel die op aarde geïncarneerd is om daarna terug te keren tot zijn Schepper.

Al die verschillende opvattingen kom je tegen in de filosofiegeschiedenis van de afgelopen vier eeuwen. Eén ding staat daarin centraal. Vanaf het begin van de moderne tijd, die we meestal met de zestiende/zeventiende eeuw laten aanvangen, staat de mens in het middelpunt van de wereld waarin hij leeft. Hij is begin, einde en spil

GOD'S NOT DEAD Niet iedereen is gelukkig met de 'dood van God' binnen de westerse cultuur. Vooral in de Verenigde Staten wordt daarover een hardnekkige strijd gevoerd, waarbij de posities wederzijds nogal dreigen te radicaliseren. Heel duidelijk wordt dat in de film *God's Not Dead* uit 2014, waarin een student tegenover een verbeterd atheïstische filosofiedocent de zin van het godsgeloof verdedigt. De film eindigt met een concert van de christelijke popgroep Newsboys, die in muziek en videoclip het 'goede nieuws' van hun evangelie uitdragen:

*Let love explode and bring the dead to life
A love so bold to see a revolution
Somehow*

*Now I'm lost in Your freedom
And this world I'll overcome*

*My God's not dead He's surely alive
He's living on the inside roaring like a lion*

*Let hope arise and make the darkness hide
My faith is dead I need a resurrection
Somehow*

daarvan. Tot opluchting van sommigen en verdriet van anderen heeft hij God verdrongen van de positie die deze heel lang had ingenomen.

Het denken van René Descartes vormt een radicaal keerpunt waarmee de moderne filosofie aanvangt. Terwijl tot op dat moment de wereld wordt benaderd vanuit het uitgangspunt van het goddelijke, zal vanaf de moderne tijd de mens het uitgangspunt worden van de geschiedenis. Dat zal ten slotte leiden tot een totale omverwerping van de verhoudingen binnen het denken, om te beginnen die tussen het absolute en het contingente of betrekkelijke. Met het goddelijke raakt ook het absolute steeds verder uit zicht, en dat zal

de filosofie maar moeilijk kunnen verwerken.

Je zou de geschiedenis van de moderne wijsbegeerte – en zeker de filosofische antropologie – kunnen lezen als één aanhoudende poging in het reine te komen met dit verlies van een goddelijk ankerpunt. De betekenis daarvan gaat veel verder dan de religieuze vraag of iemand in God gelooft. Veel belangrijker is wat ik maar 'de architectuur van het denken' zal noemen. Die verandert radicaal op het moment dat de werkelijkheid haar oriëntatiepunt vindt in de mens en niet langer in God. Die laatste was ooit absoluut, maar de mens kan zich die rol onmogelijk aanmeten. Wanneer de mens in de moderne tijd 'God wordt' of

minstens ‘voor God speelt’, zoals soms gezegd wordt, moet hij zich tegelijk reukenschap afleggen van de eindigheid of beperkingen die voor hem nu eenmaal wezenlijk zijn.

Dat laat zich illustreren aan de hand van de politieke geschiedenis.* De meest schokkende gebeurtenis die in de afgelopen eeuwen is voorgevallen, is misschien wel de Franse Revolutie. Het Ancien Régime kwam ermee aan zijn einde en een nieuwe manier van denken over de politiek begon. Wat was dat nieuwe? Dat kunnen we het beste zien wanneer we eerst kijken naar datgene waar het zich tegen afzette: de theocratische orde waarin tot 1789 de politieke wereld wortelde.

Centraal in die orde stond de vorst, die zijn legitimiteit direct ontving uit de handen van God. De liturgische zalving waarmee de Franse koning van oudsher op de troon werd verheven, was daarvan het symbool. De vorst had een directe relatie tot de Schepper van de wereld, wiens almacht de bron was van alle legitieme machtsuitoefening op aarde. De koning was zijn plaatsvervanger én zijn woordvoerder. Niet alleen werd in hem de goddelijke soevereiniteit zichtbaar, maar ook straalden andere hemelse deugden op hem af: wijsheid en goedheid. De ware vorst was een welwillende, bezonnen heerser die geïnspireerd werd door de speciale genade van de God wiens stadhouder hij was.

Dat ging in de praktijk natuurlijk wel eens mis. Ook onder het Ancien Régime ontbrak het niet aan dwaze, heethoofdige en ronduit kwaadaardige vorsten. Maar over deze ‘bedrijfsongevallen’, waartegen-

* Ik laat me daarbij inspireren door het denken van Claude Lefort: *Wat is politiek?*, Boom, Amsterdam, 2016.

GODDELIJKE SOEVEREINITEIT De Engelse koning Karel I wordt via de kroon beschenen door het goddelijk licht.

over het middeleeuwse denken in het uiterste geval de oplossing van de tirannenmoord toelaatbaar achtte, hebben we het hier niet. Het gaat ons om de opbouw en samenhang van het model volgens hetwelk de werkelijkheid ingericht heette te zijn. Dat model was volstrekt coherent. Dankzij zijn directe, sacramentele band met God vielen legitimiteit, goedheid en wijsheid in de vorst samen. Wat hij deed was niet alleen rechtens gewaarborgd, maar kon ook geacht worden voort te komen uit de onfeilbare alwetendheid die God toekwam.

Met de Franse Revolutie en het republicanisme dat daarvan de vrucht was, kwam de onfeilbaarheid van de koning radicaal ten einde. In 1793 werd Lodewijk XVI op het schavot onthoofd. Dat was niet de zoveelste executie van een *citoyen* (‘burger Capet’ werd hij oneerbiedig genoemd) in

HET HOOFD VAN DE KONING Op 21 januari 1793, een kleine vier jaar na de Franse Revolutie, werd koning Lodewijk xvi door de guillotine onthoofd. Dat was meer dan alleen een afrekening met een vorst. De machts-piramide van het Ancien Régime werd er letterlijk mee de kop afgeslagen, waarmee de legitimiteit van het hele stelsel ineenstortte. Wat voor de één een godslasterlijke daad was, omdat de vorst gold als de sacramentele plaatsvervanger van God, was voor de ander de stichting van een nieuwe staatsorde die niet langer afhankelijk was van een transcendente legitimatie, maar opgetrokken op de basis van de soevereiniteit van het volk.

een lange reeks. Met de val van de bijl van de guillotine werd ook de staat letterlijk onthoofd. Men had de top afgeslagen van de machtspiramide die zich vanuit de vorst uitstreckte naar steeds lagere bestuurs-echelons en dignitarissen, en die op zijn beurt 'bovennatuurlijk' was opgehangen aan de sublieme soevereiniteit van God. En daarmee had men vanzelf ook de band doorsneden tussen de aardse macht en de goddelijke almacht waarvan deze was afgeleid.

Daarom was deze executie volgens het 'oude' denken niet alleen politiek, maar ook religieus wereldschokkend – een blasfemie die haar weerga niet kende. In één

• SERGEI EISENSTEIN, OKTOBER (1928) De Russische Oktoberrevolutie in 1917 was in veel opzichten een herhaling van de Franse Revolutie. In de film *Oktober* (1928) van Sergei Eisenstein zie je hoe het standbeeld van de vorst eerst het sacrale ontzag inboezemt dat bij het traditionele koningschap hoort en vervolgens op 'blasfemische' wijze wordt neergehaald en in stukken gesmeten op de aarde – de plaats van de nieuwe soevereiniteit.

klap was het hele wereldbeeld veranderd en had alles daarbinnen een nieuwe betekenis gekregen. Het huis was opnieuw ingericht, de architectuur ervan radicaal hervormd. Want de vorst was weliswaar gedood, maar het begrip 'soevereiniteit' dat tot dan toe met hem verbonden was (*L'état, c'est moi'*, had de grootvader van de ge Guillotineerde Lodewijk nog gezegd) was daarmee nog niet verdwenen. De macht moest immers érgens haar legitimiteit en uiteindelijk haar fundament vandaan halen.

Dat fundament werd het volk zelf. Met een duizelingwekkende kunstgreep dook

de soevereiniteit van de top van de piramide naar de basis ervan. De volkssoevereiniteit werd het nieuwe beginsel (soms onuitgesproken, zoals in de Nederlandse Grondwet) van de politieke orde die daarmee aanving. Legitiem was machtsuitoefening vanaf toen alleen als zij voortkwam uit het volk en als dat volk ermee instemde.

Die gedachte was voorbereid door de moderne ideeën over een 'sociaal contract' die in de zeventiende en achttiende eeuw waren ontstaan in Engeland en Frankrijk. Voor de nieuwe Franse Republiek was vooral het denken van Jean-Jacques Rousseau richtinggevend geweest. De wil van de 'één', zoals onder het Ancien Régime, werd vervangen door de wil van 'allen' – de verzameling van alle burgers die stuk voor stuk als burgers van de nieuwe Republiek dragers en deelgenoten waren van de legitimiteit daarvan.

Dat bracht echter twee grote problemen met zich mee. Was de wil van de vorst één geweest, die van het volk bleek gewoonlijk nogal verdeeld te zijn. En toch moest de nieuwe staat eenduidige wetten uitvaardigen en beslissingen nemen. Het volk kon spreken met veel stemmen, maar de staat had maar één stem.

Hoe kom je van de (verdeelde) 'wil van allen' tot de éne 'algemene wil'? vroeg Rousseau zich af. Als de Verlichter die hij minstens voor een deel was, verwachtte hij veel, zo niet alles van het redelijk inzicht. Dat zou uiteindelijk, langs de weg van de redenering en de argumentatie, duidelijk moeten maken wat de juiste weg was. Maar ook die rede bleek nogal verdeeld. Met een beroep op haar vlogen de verschillende partijen elkaar in de jonge Republiek al snel in de haren. En nog steeds met een beroep op de rede mondde de Republiek uit

in een Terreur die korte metten maakte met elke tegenspreker. Met mensen die niet kunnen of – erger nog – willen instemmen met wat 'de rede' zegt, kun je nu eenmaal geen rekening houden.

GEEN ANKERPUNT

De Terreur at ten slotte haar eigen kinderen op – maar het probleem was daarmee niet opgelost. Niet alleen omdat de éne politieke wil van de vorst voortaan vervangen werd door de verdeelde politieke wil van het volk, maar ook omdat er geen doorslaggevend criterium gevonden bleek te kunnen worden ten aanzien van de vraag wat nu eigenlijk het *goede* was dat politiek gedaan moest worden. Men had de rede nog enige tijd willen vereren als een nieuwe God om via die 'transcendente' positie het ondermaanse tot eenheid te brengen, net als onder het Ancien Régime, maar ook die rede bleek in de praktijk van de politieke strijd een onzekere gids die bijna iedereen wel voor zijn karretje kon spannen.

De oplossing uit die impasse werd door Rousseau en zijn geestverwanten gevonden in het principe van de meerderheid: de meeste stemmen gelden. Dat is een tamelijk willekeurig principe. Een logisch verband tussen het goede en de meerderheid der stemmen is er niet. Zelfs als je ervan uitgaat dat een overtuiging die door velen wordt gedragen meer kans op juistheid heeft dan het standpunt van een minderheid, dan nog blijf je steken in een pragmatisch soort waarschijnlijkheid die soms werkt en soms niet. De verbinding tussen legitieme macht en inzicht in het goede, zoals die in het Ancien Régime werd gewaarborgd door hun beider verworteling in God, is doorgesneden door de pleitbezorgers van de democratie – en sindsdien hopen we er maar het beste van.

De democratie is als principe van logische en legitieme machtsuitoefening dus veel minder coherent dan het systeem dat zich geleid kon achten door een buiten elke twijfel staand, absoluut principe. Met het republicanisme is de plaats van de macht vrijgekomen, zo heeft de Franse politieke filosoof Claude Lefort vastgesteld. Die plaats wordt weliswaar bezet door de president, de regering of desnoods het hele parlement, maar niemand heeft de macht meer in eigendom. De macht is een wisselobject geworden dat nu eens aan de een en dan weer aan de ander wordt toegekend, maar niemand is nog vorst 'bij de gratie Gods'.

Wat geldt voor het uitoefenen van de macht, geldt ook voor het goede beheer ervan. Niemand kan er nog aanspraak op maken te *weten* wat goed is – die onwetendheid behoort tot het wezen van de democratie. Zodra iemand pretendeert boven die onzekerheid te staan, raakt iedere rechtgeaarde democraat gealarmeerd. Regeren vindt plaats op basis van visies, meningen en overtuigingen, die meer of minder geïnformeerd kunnen zijn. Maar uiteindelijk blijft het allemaal tastend giswerk, dat op gezette tijden wordt afgewisseld door andere visies die al even tastend de macht uitproberen.

Zo heeft in het politieke bestel een coherent systeem plaats moeten maken voor het tamelijk onlogische, provisorische en van toeval en tast afhankelijke systeem dat wij 'parlementaire democratie' noemen. Daarin is elk absoluut richtpunt verloren gegaan. Het heeft centrum noch zekerheid, zoekt zijn oriëntatie gaandeweg en is zelden bijzonder constant. Daarom balanceert het altijd op de rand van zijn eigen afschaffing. De gedachte aan een bestel dat vast verankerd is aan één zekere en richting-

BIJ DE GRATIE GODS Ook de Nederlandse vorsten, tot Willem Alexander aan toe, omschrijven hun legitimiteit in officiële stukken als verleend 'bij de gratie Gods'. Vanuit de gedachte dat staat en kerk strikt gescheiden moeten worden is daartegen inmiddels enig verzet gerezen, dat vooralsnog echter niet veel enthousiasme losmaakt.

gevende Poolster – de roep om de sterke man – blijft de democratie besproken als een geheim verlangen, maar daaraan kan zij niet toegeven, wil ze van zichzelf geen parodie maken.

Onder het Ancien Régime was de idee van een transcendent richtpunt nog geloof-

waardig. God was een werkelijkheid. Maar sinds de dood van God is er geen weg meer terug. Wie nu nog zegt te geloven in een absolute politieke leidsman, kiest onvermijdelijk voor een *Führer* of *caudillo* die stevast ontmaskerd wordt als een valse god van menselijke makelij. De politiek heeft ooit haar Poolster afgezworen, en sindsdien moeten wij in het reine komen met de gevolgen daarvan en de wankelende onzekerheid van *ieder* bestel aanvaarden. We hebben de hele architectuur van de politiek opnieuw moeten ontwerpen en sindsdien ziet de wereld er radicaal anders uit.

Wat geldt voor de politiek, geldt voor alle gebieden van het menselijk bedrijf: kennis en wetenschap, kunst en schoonheid, recht en rechtvaardigheid, en zelfs de zin en roeping van het wezen dat de mens is. Ooit was God de Albedenker en Alschepper geweest die garant stond voor de samenhang van het universum en de zin van het menselijk bestaan. Maar die rol kon de mens niet zonder meer op zich nemen. Zijn kennis bleef hoe dan ook beperkt, zonder veel uitzicht op afronding op korte of lange termijn, of zelfs in de eeuwigheid.

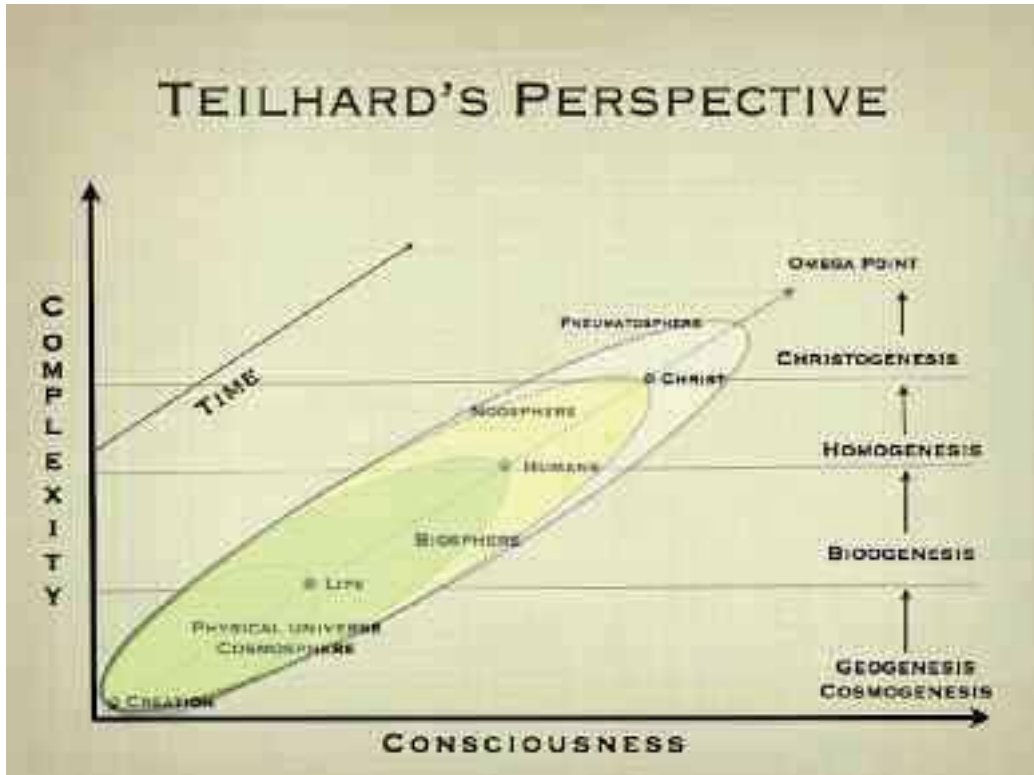
Dat moest ook de wetenschap gaandeweg wel toegeven. Wat voorheen in het perspectief van het theïsme onwetendheid en onvolmaaktheid was geweest tegen de achtergrond van de alomvattende kennis van God, werd in de moderne tijd een *tekort* van het weten zelf – een tekort dat fundamenteel werd en dus niet langer bijkomstig of accidenteel was. In de moderne tijd bestond er eenvoudigweg geen overkoepelend weten meer, geen goddelijk perspectief.

Zou die beperking ooit kunnen worden opgeheven? Zou de mens zich in zijn wetenschappelijke ijver zover kunnen ont-

wikkelen dat zijn kennis net zo groot en alomvattend zou worden als die welke ooit aan God was toegeschreven? Van de hoop daarop leeft de wetenschap. Haar methodische uitgangspunt ligt in de overtuiging dat een uitputtend doorzicht in de werkelijkheid mogelijk is: een *theory of everything*, zoals de Britse fysicus Stephen Hawking het heeft genoemd. Dat is het wenkende uitzicht dat aan het fundamentele wetenschappelijke onderzoek zijn dynamiek verleent. Filosofen hadden al eerder gespeculeerd over zo'n afrondingspunt in de wordingsgeschiedenis van de menselijke geest. Zo'n twee eeuwen geleden was Hegel er al van uitgegaan dat de historie ooit zou culmineren in (en eindigen met) wat hij 'de Absolute Geest' noemde.

In de jaren vijftig van de vorige eeuw vond de jezuïet Pierre Teilhard de Chardin een breed publiek met zijn theorie dat de kosmos, het leven en de mens waren opgenomen in een ontwikkelingsdynamiek die uiteindelijk zou leiden tot een 'punt omega': het eindpunt van de evolutie waarin geest en materie hun ultieme verzoening zouden vinden in een afronding die, langs andere weg, óók de voltooiing van de religie zou zijn.

Wellicht is dat 'punt omega' slechts een asymptotisch punt: iets wat we weliswaar steeds dichter benaderen, maar nooit helemaal kunnen bereiken. Of misschien iets wat onder de inspanningen van ons verlangen alleen maar steeds verder in het verschiet komt te liggen. Vooralsnog hebben de meeste inzichten waarin wetenschappelijke vragen werden opgelost, alleen maar geleid tot een veelvoud van nieuwe vragen. Ons weten is groter geworden, maar meer nog ons besef van wat we allemaal *niet* weten. Terwijl we steeds knapper worden, drijven we rond in een zich almaar wijder

PUNT OMEGA In deze grafiek wordt de kosmologische eschatologie van Teilhard de Chardin gevisualiseerd: een ontwikkeling in de richting van een 'punt omega' (rechtsboven).

uitstreckende baai van onopgeloste raadsels en onzekerheid.

We moeten niet uitsluiten dat die onzekerheid uiteindelijk net zo 'fundamenteel' zal blijken te zijn als het fundament van absolute en uitputtende kennis waarnaar de moderniteit op zoek was. Met andere woorden: dat niet alleen onze kennis, maar ook alle andere grondcategorieën van ons bestaan – de ethiek, de esthetiek, de politiek, het recht – het moeten doen zonder een absoluut ankerpunt.

Ooit stonden ook die categorieën gericht op de Poolster die God was, in wie al het ware, goede en schone zijn onwrikbare criterium vond. Maar toen de mens diens

plaats innam, veranderde die plaats zélf ingrijpend van karakter. Hoe 'absoluut' de mens ook graag zou willen zijn, aan zijn fundamentele beperkingen en eindigheid zal hij waarschijnlijk niet ontkomen.

Zolang de moderne droom van de Godgeworden mens duurt, ontkomt de filosofie niet aan de contradictie tussen de humanistische pretentie in hem een nieuwe grondslag van alles te hebben gevonden en het menselijk onvermogen daaraan te beantwoorden. Daarmee verandert het hele landschap waarin de filosofie moet opereren. Het wegvallen van de goddelijke zekerheid in de voortschrijdende en steeds resoluter atheïstische moderniteit mondt

uit in het wegvallen van *elke* definitieve zekerheid en elke onbetwistbare grondslag.

DE STERFELIJKE 'GOD-MENS'

Ironisch genoeg zien we dus dat de moderniteit die zich van God meent te hebben kunnen losmaken, achtervolgd blijft door de consequenties van die 'antitheologische' beslissing.* De strijd met de religieuze erfenis van de filosofie was niet gestreden, maar begon pas goed met wat Nietzsche de 'dood van God' en het opgeven van de illusie van *Hinterwelten* noemde: de droom van een metafysische werkelijkheid die 'echter' zou zijn dan de realiteit van deze aarde. Nietzsche zelf maakte zich daar geen illusies over. Wat de gedachte 'dat God dood is' wérkelijk betekent, zou pas over minstens een eeuw duidelijk worden, zo meende hij – en hij heeft gelijk gekregen. De moderniteit waarin de mens meende de plaats van God te kunnen innemen, werd gevolgd door wat met een vaak verkeerd begrepen woord 'postmoderniteit' werd genoemd en waarin ná de dood van God ook de 'God-mens' sterfelijk bleek te zijn.

Dat betekende dat de antropologische wending van de vroegmoderne tijd (ruwweg van de zestiende tot eind achttiende eeuw), die uiteindelijk tot de dood van God had geleid, in de laatmoderne tijd (vanaf het begin van de negentiende eeuw) gevolgd werd door een nieuwe radicale omslag. Ook daarin speelde de mens een sleutelrol. Eerst had hij voor God willen doorgaan, met behoud van het metafysische landschap dat ooit het theïsme had omgeven. Nu werd hij teruggezet in zijn

eigen onvolmaaktheid, maar daarmee sleepte hij datzelfde landschap in zijn eigen onvolkomenheid mee. De mens was niet langer centrum van de wereld, en voor sommige auteurs zelfs niet van het denken – dat was de ultieme consequentie van het avontuur van de moderniteit. En in het verlengde daarvan kwam de vraag op of er überhaupt wel zoiets als een 'centrum' bestond waarin begrippen als 'waarheid', 'orde' en 'begrip' betekenis konden krijgen.

De plaatsvervangende van God door de mens verliep dus verre van probleemloos. Het menselijk kunnen blijkt onthutsend beperkt, feilbaar en soms uitgesproken kwaadaardig. Het is bovendien helemaal niet zo duidelijk waar het met dat 'kunnen' naartoe moet en of alles wat *kan* ook *moet*. Al die dilemma's maken in de loop van de negentiende en vooral de twintigste eeuw een steeds grondiger bezinning op de mens noodzakelijk. Wanneer de mens en zijn (on)vermogen de spil zijn geworden van het denken, wordt de vraag naar de mens zelf een spilopdracht van de filosofie. Van de vraag 'Wat is de mens en wat is zijn plaats?' zal vanaf dat moment de oriëntatie van de wijsbegeerte afhangen.

Als we zien hoe met Descartes in de zeventiende eeuw de moderniteit aanbreekt, dan kunnen we Nietzsches gedachte van 'de dood van God' als het einde ervan al zien aankomen. En in het verlengde dáárvan kondigt zich in de jaren zestig van de twintigste eeuw 'de dood van de mens' aan, zoals dat bij de Franse filosoof Michel Foucault gebeurt. Niet dat Foucault de mens als biologisch wezen zag verdwijnen, zoals sommigen dachten. Maar Foucault voorzag wel het einde van de mens als het Absolute Subject dat in de moderne tijd de plaats van God had willen innemen.

Na Nietzsche is het denken over de

* Zie voor dit thema het werk van de Canadese filosoof Charles Taylor, vooral zijn grote studies *Bronnen van het zelf*, Lemniscaat, Rotterdam, 2007, en *Een seculiere tijd*, Lemniscaat, Rotterdam, 2009.

L'ANNÉE DERNIÈRE À MARIENBAD In de jaren zestig begon het besef dat de wereld geen centrum heeft en alles ronddraait in een carrousel waarin zelfs de waarheid twijfelachtig wordt, ook te weerklinken in de literatuur en de cinema. De intrigerende en desoriënterende film *L'Année Dernière à Marienbad* van de cineast Alain Resnais en de schrijver Alain Robbe-Grillet uit 1961 is hiervan misschien het krachtigste voorbeeld.

mens in de twintigste eeuw dan ook opnieuw radicaal veranderd. Hij is niet langer het almachtige subject van de moderniteit, maar moet zichzelf leren zien als een beperkt wezen dat in veel opzichten afhankelijk is van krachten, structuren of stemmen die hij zelf niet is.

Dat laatste moet tamelijk letterlijk worden opgevat. In de twintigste-eeuwse wijsbegeerte komt de taal steeds meer in het centrum van het denken te staan. Filosofen als Heidegger of de Franse structuralisten zien in de taal de allesbepalende instantie waaraan de mens en zijn wereld hun wezen te danken hebben. De menselijke autonomie, die in de moderniteit steeds meer nadruk gekregen heeft, moet daarbij opnieuw wijken – niet voor een persoonlijke God, maar bij Heidegger voor een onpersoonlijke stem die hem toespreekt in de poëzie, of bij de structuralisten voor een taalstructuur die bepaalt wat hij is en wat zijn mogelijkheden en onmogelijkheden zijn.

Over de ontwikkeling van het moderne subject – van de geboorte tot de dood daarvan – zou je kunnen zeggen dat God wel religieus dood was, maar nog niet metafysisch. De geest was uit de fles, maar probeerde wanhopig nog een metafysische Geest te zijn die alles ordende en zin gaf. Anders gezegd: de moderne mens meende dat God weliswaar overleden was, maar dat zijn huishouding nog probleemloos kon doordraaien, zolang de mens zichzelf opwierp als Gods plaatsvervanger. Wat hij – geveleid door die buitenkans – met genoeg deed.

Tussen beide polen speelt zich de geschiedenis van de wijsgerige antropologie af, althans voorlopig. Want ook na die tweede wending is er nog zeer veel over de mens te zeggen en heeft dat voor de filosofie de grootste importantie. Tenslotte gaat het hier hoe dan ook om de mens: het enige wezen dat, voor zover wij weten, tot filosofie in staat is. Zijn plaats is misschien

minder centraal geworden, hij is niet langer de hoeder en vindplaats van de waarheid, maar hij is nog steeds de enige denkende instantie die wij hebben.

En daarom gaat het altijd óver de mens, ook al zal het denken van de afgelopen honderd jaar – van Freud en Nietzsche tot Heidegger en Derrida – zijn zelfbewuste ‘ik’ minder exclusief in het centrum plaatsen. We zullen in dit boek die ontwikkeling volgen langs een aantal historische figuren en halteplaatsen, soms behorend tot de canon van de filosofie en soms eerder tot haar schaduwzone. Want uiteindelijk is de filosofie niets zonder haar geschiedenis. *Wesen ist was gewesen ist*, zou de filosoof Hegel, de belangrijkste denker van het historisch karakter van de menselijke werkelijkheid, ooit hebben gezegd. De essentie van iets is af te lezen aan de historie ervan. Willen wij begrijpen wie we *nu* zijn, dan moeten we zien hoe we *geworden* zijn wie en wat we zijn. Die geschiedenis van de mens gaan we hier natrekken, binnen én buiten wat gewoonlijk als ‘filosofie’ te boek staat.

WOODY ALLEN, CRIMES AND MISDEMEANORS

Wat gebeurt er wanneer de absolute grondslag van het leven en de moraal verdwijnt? In veel films van Woody Allen is die vraag, al dan niet uitgesproken, aanwezig. In *Crimes and Misdemeanors* uit 1989 komt dat op een prachtige manier naar voren in een alledaagse discussie over religie, leefregels, straf en beloning aan de eettafel van een joodse familie. De hoofdpersoon – schuldig aan moord – luistert in diepe verwarring naar wat in werkelijkheid zijn eigen herinnering en tegelijk zijn geweten is.

‘If it turns out that there is a God, I don’t think he’s evil. But the worst that you can say about him is that basically he’s an underachiever. If God exists, I hope he has a good excuse.’

– Woody Allen

DESCARTES

